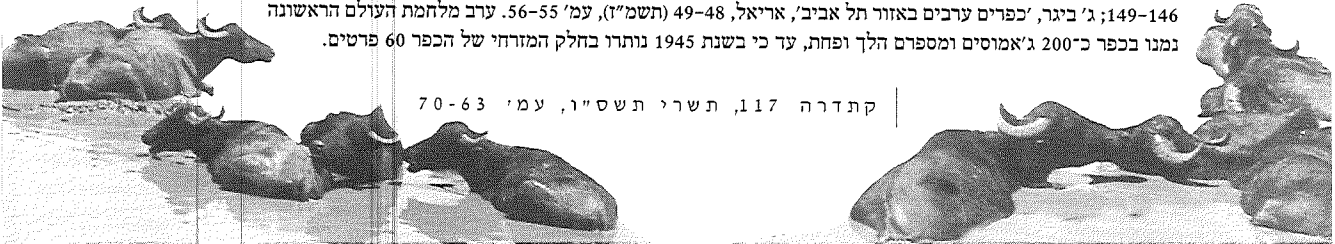

מתי הגיעו הג'אמוסים לנופי המים של ארץ-ישראל?

הג'אמוס (Babalus bubalis)¹ היה ידוע באזורנו בעבר כמין שכיח של בקר מבוית, ששימש בהמת עבודה (משא, חריש ועוד), לייצור בשר וחלב וכן מקור לשלחים בתעשיית העורות.² עדרי הג'אמוסים היו חלק בלתי נפרד מנוף הביצות של ארץ-ישראל עד ראשית ימי ההתיישבות הציונית. לפי הערכה היו בסוף תקופת המנדט באגם החולה ובבקעת הבטיחה כ־5,000 פרטים,³ לכד מאלה שהיו באזור מישור החוף, למשל בכפר ג'מאסין, שנקרא על שם מלאכת תושביו, מגדלי ג'אמוסים.⁴ עם ייבוש הביצות וניקוזן נעלמו הג'אמוסים מבית גידול זה, וכיום נותרו בארץ כ־200 פרטים; רובם חיים בשמורת החולה. אין תכליתו של מאמר זה לדון בנושא גידול הג'אמוס בארץ-ישראל וסוריה בעת החדשה, אלא לדון בסוגיית ראשית הופעת הג'אמוסים בנופי המים של ארץ-ישראל.

- 1 בלשון העברית המחדשת מכונה בעל חיים זה תאו, אולם מאחר שזיהויו עם בעל החיים המקראי (דברים יד, ה) אינו ודאי, נמנענו במכוון משימוש בשם זה ונקטנו רק את השם הערבי ג'אמוס.
- 2 א' שמוני, 'תאו', ע' אלון (עורך), החי והצומח של ארץ-ישראל, יב, תל-אביב 1988, עמ' 241-242.
- 3 ש' בורנהיימר, החי בארץ-ישראל, תל-אביב תשי"ג, עמ' 254-257; א' שושן, בעלי חיים בספרות ישראל, רחובות תשל"א, עמ' 205; י' כבשנה, גידול בקר, תל-אביב (תרצ"ט), עמ' 11, ושם נמנו בסוף 1937 כ־4,500 ג'אמוסים.
- 4 אנשי ג'מאסין היו פזורים בכמה ריכוזים לאורך דרום הירקון: ג'מאסין א-שרקי (אזור פרדס-כץ) וג'מאסין אל-ג'רבי (לימים בתחום השיפוט של העיר תל-אביב), ראו: ש' אביצור, עם חופי הירקון לפני קום המדינה, תל-אביב תשמ"א, עמ' 146-149; ג' ביגר, 'כפרים ערבים באזור תל אביב', אריאל, 48-49 (תשמ"ז), עמ' 55-56. ערב מלחמת העולם הראשונה נמנו בכפר כ־200 ג'אמוסים ומספרם הלך ופחת, עד כי בשנת 1945 נותרו בחלק המזרחי של הכפר 60 פרטים.

העדויות הקדומות

הראיות הארכאולוגיות על גידול הג'אמוס בארץ-ישראל ובמצרים בתקופת המקרא, המשנה והתלמוד אינן מוצקות דיין לפי שעה ומצריכות בחינה.⁵ גם מן המקורות הכתובים מתקופת המקרא וספרות חז"ל אין ראיה חד-משמעית שהג'אמוס אכן גדל בארץ-ישראל ובסביבתה. המונח 'תאו' או 'תוא' (דברים יד, ה; ישעיה נא, כ),⁶ המכוון בלשון העברית החדשה לג'אמוס, מבוסס על פרשנות מאוחרת, מתקופת הגאונים, לתרגומים הארמיים, שלפיה קיימת זיקה בין תאו, שור הבר וג'אמוס.⁷ מסורת זיהוי אחרת היא זו של רב סעדיה גאון, שתרגם 'מריא' (שמואל ב ו, יג; ישעיה א, יא): ג'אמוס.⁸ חוקרים אחדים ביקשו לזהות את הג'אמוס עם ה'כוי',⁹ מין בעל חיים שאפשר שהגיע לארץ-ישראל בתקופת המשנה.¹⁰ סיכומו של דבר, זיהוי הג'אמוס במקורות הקדומים נתון לפרשנויות שונות, ולמעשה אין שום הוכחה חד-משמעית שהיה ידוע בארץ-ישראל ובסביבתה לפני ראשית תקופת ימי-הביניים.¹¹

העדויות להגעת הג'אמוסים לא-שאם בתקופה הערבית הקדומה

לעומת העדויות המעורפלות על הימצאות הג'אמוס בארץ-ישראל בתקופות הקדומות, קיימות ידיעות ברורות וחד-משמעיות על מוצאו ועל זמן הגעתו לאזורנו הקושרות אותו לכיבושי האסלאם. המקורות הערביים מציינים שראשית הגעת הג'אמוסים לא-שאם (מרחב ארץ-ישראל וסוריה) הייתה בימי שליטי בית אַמִּיה (680-750). מן המקורות עולה שהג'אמוסים היו נכס כלכלי חשוב, ושרבים מהח'ליפים, הן מבית אַמִּיה והן מבית עבאס, היו מעורבים באופן ישיר בשליטה בנכס זה.

לפי כרוניקה אחת הועברו הג'אמוסים לצפון א-שאם ביזמת הח'ליף אלְנִלִיד בן עבד אלמלכ (705-715). היה זה בעקבות תלונות על הימצאותם של אריות טורפים רבים בדרך שבין אנטיוכיה

5 ש' בודנהיימר, החי בארצות המקרא, ב, ירושלים תשט"ז, עמ' 363; מ' כסלו, 'מריא', על אתר, ג (תשנ"ח), עמ' 51-62.

6 לסיכום הידועות השונות על היחס בין תאו לתוא ראו: א' ביליק, 'התוא אינו עוף', בית מקרא, כא (תשל"ו), עמ' 458-461; א' פרנקנברג, 'תוא, תאו, מריא או ג'אמוס', ארץ היעל, 17 (1991), עמ' 16-20. על הזיהויים השונים של ה'תאו' המקראי ראו: י' פליקס, חי וצומח בתורה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 88; י"מ לוינגר ומ' דור, 'שבע החיות הטהורות', תורה ומדע, ד (תשל"ה), עמ' 47-49; מ' דור, החי בימי המקרא, המשנה והתלמוד, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 38-39.

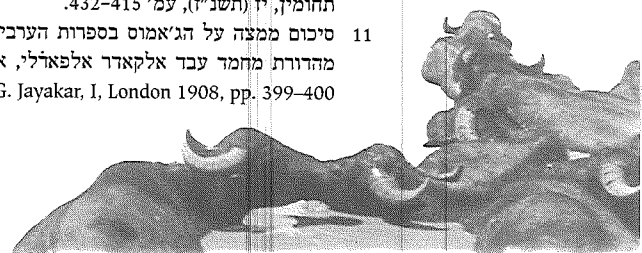
7 על זיקה זו ראו למשל: אישתורי הפרחי, כפתור ופרח, ב, מהדורת א"מ לונץ, ירושלים תרנ"ט, עמ' תשס"ח; י' שווארץ, תבואות הארץ, מהדורת א"מ לונץ, ירושלים תר"ס, עמ' שסו. וראו גם: אבו עתמאן עמרו אבן אלכחר אלג'אחז, כתאב אלחיואן, ז, קהיר 1958, עמ' 243, ועל פי הנאמר שם 'ג'אמוס' היא מילה פרסית, ומקורה: פְּאֵמֶאש (=פְּרֵה־כַּבֵּשׁ), על שום דמיונו לכבש.

8 י' רצהבי, תפסיר ישעיה לרב סעדיה, קריית-אונן תשנ"ד, עמ' ד. על המחלוקת בין הגאונים בזיהוי ה'מריא' ראו: י' סרי, 'מסורת התרגום של ר"י קאפח לשמות בעלי החיים שבמקרא', ד' עמר וח' סרי (עורכים), ספר הזכרון לרב יוסף בן דוד קאפח, רמת-גן תשס"א, עמ' 90-91.

9 ה'כוי' הוא בעל חיים כשר שהגדרתו מבחינה הלכתית לא הייתה ברורה: ספק חיה או בהמה (משנה, ביכורים ב, ח-י).

10 בודנהיימר (לעיל, הערה 5); דור, החי (לעיל, הערה 6), עמ' 40-41; מ' כסלו, 'כוי' – כשרותו של בעלי-חיים מיובא', תחומיק, יז (תשנ"ז), עמ' 415-432.

11 סיכום ממצה על הג'אמוס בספרות הערבית של ימי-הביניים ראו: כמאל א-דין א-דמירי, חיאת אלחיואן אלכברא, מהדורת מחמד עבד אלקאדר אלפאללי, א, עמ' 238-239. ובתרגום האנגלי של חיבור זה: ad-Damiri, Ḥayāt Al-Ḥayawān: A Zoological Lexicon, trans. A.S.G. Jayakar, I, London 1908, pp. 399-400

לאִלְמַצִּיצָה (בקיליקיה שבאסיה הקטנה).¹² כדי למגר את התופעה הועברו לאזור זה 4,000 ג'אמוס וג'אמוסה (כך במקור!) ובכך נפתרה הבעיה. היה זה רק חלק מאלפי ג'אמוסים שנשלחו למזרח-התיכון על ידי המושל המקומי של סַנְד (פקיסטאן של ימינו), מחמד אבן אלקאסם א־תַּקְפִּי (שמונה מטעמו של

מושל עיראק אלחג'אג' בן יוסף א־תַּקְפִּי [661-714]). כמות נוספת של 4,000

ג'אמוסים הייתה בידי יזיד בן מְהַלֵּב,

מן המצביאים החשובים בשירות בני

אמיה.¹³ כאשר הוא נהרג נפל כל רכושו

– ובכלל זה הג'אמוסים – לידי הח'ליף

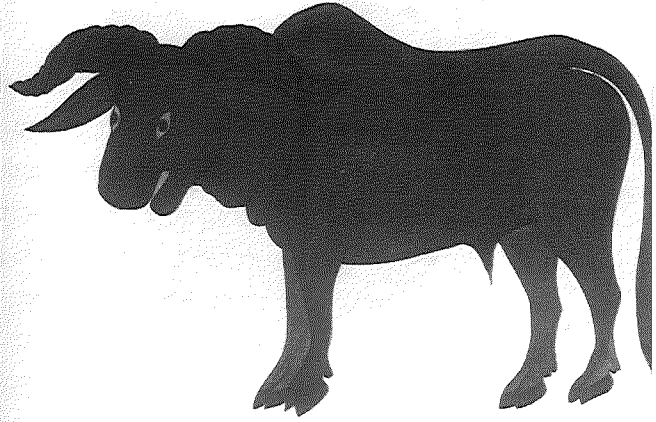
יזיד השני בן עבד אלמלכ (720-724),

וזה העבירם לאלמציצה, וכך עלה מספרם

באזור זה לכדי 8,000 פרטים. מקור זה

מוסיף שהג'אמוסים הועברו לאזור זה

יחד עם רועיהם הזוטים (זט), שהיו

Boyanan L.

ממוצא הודי.¹⁴ אנשי אנטיוכיה וקנסרין השתלטו על רבים מן הג'אמוסים הללו בימי מרואן השני בן

מחמד (744-750), אחרון הח'ליפים האַמִּיים. מאוחר יותר הוחזרו הג'אמוסים במצוות הח'ליף העבאסי

אלמנצור (754-775) לאלמציצה, שנכבשה מחדש מידי הביזנטים. אלבלאדרי מוסיף שאותם הזוטים

שהגיעו עם עדרי הג'אמוסים הפכו לגורם בעייתי ומאיים: הם השתלטו על חופי פרס ועומאן ועל אזורי

הביצות של עיראק עד אשר נאלץ הח'ליף העבאסי אלמעַתַּצַם (833-842) לגרשם. את סקירתו מסיים

אלבלאדרי במילים: 'ומאותו הזמן היו הג'אמוסים בא-שאם ולא היו ידועים שם (קודם)'.¹⁵

כרוניקה אחרת חוזרת על דברי המקור הקודם ומוסיפה:

ויש אומרים שהג'אמוסים שבערי הספר (הַגֵּר) של א-שאם וחופי א-שאם הם מן הג'אמוסים שהיו של בני

אלמְהַלֵּב בערי אלבצרה ואזורי העמקים הנמוכים [אלבטאח] והאזורים הגובלים בחופי הים [א־טַפּוּף], וכאשר

נהרג יזיד בן מהלב העביר יזיד בן עבד אלמלכ בן מרואן רבים מהם אל האזורים ההם.¹⁶

12 אריות היו דבר שבשגרה באזור א-שאם בימי הביניים והאפשרות להרחיקם בעזרת עדרי ג'אמוסים הייתה אפשרות

ראלית. א־נוֹיִרִי צִיֵּן כי הח'ליף העבאסי אלמעַתַּצַם (833-842) עשה כמה ניסויים בחשיפת ג'אמוסים לאריות, והם

הוכתרו בהצלחה. לדעתו אין הדבר מפליא שכן הג'אמוסים של האג'ואר נלחמים באריות ואף מצליחים לעמוד בפניהם,

וזאת מפני שבעלי הג'אמוסים שם נהגו לצפות את קרניהם בנחושת ולחדד את קצותיהן, מה שסייע להם במאבקם

באריות. אגב, בהמשך העיר א־נוֹיִרִי כי במקומו שבמצרים מצליח הג'אמוס לגבור אף על התנינים ואפילו בתוך המים.

ראו: א־נוֹיִרִי, נהאית אלארב פי פנון אלעדב, י, קהיר 1924, עמ' 124. והשוו: זכריא אבן מחמד אלקזויני, עג'אִיב

אלמח'לוקאת וג'אִיב אלמוג'ודאת, קהיר [חש"ד], עמ' 324; אלג'אח' (לעיל, הערה 7), ז, עמ' 75, 131, 133, 142.

13 מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), א, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 68.

14 על הזוטים ראו: A.S. Bazmee Ansari, E., 'Djād', *EP*, II, pp. 488-489.

15 אחמד אבן יחיא אלבלאדרי, כתאב פתוח אלבלאדאן, ליידין 1857, עמ' 168 (במהדורה שיצאה בביירות 1957, עמ' 229-230).

16 ובתרגום גרמני לחיבורו זה: *El-Belâdorî's 'kitâb futûh el-buldân' (Buch der Eroberung der Länder)*, trans. O. Rescher, Leipzig 1917, p. 180.

17 *Le livre de l'avertissement*: ובתרגום צרפתי: De Goeje מהדורת 1893, עמ' 355; *et de la revision*, trans. B. Carra de Vaux, Paris 1896, pp. 455-456.

ג'אמוס מתוך
כתב-יד של ספרו
של דיוסקורידס
Materia Medica
בערבית ובפרסית.
כתב-היד משנת
1462 לסה"נ שמור
באִיסְתַּנְבּוּל, מוזאון
טופקאפי
(Ahmet III, 2147)

לבד מן הכרוניקות הערביות קיימת בידינו עדות על גידול הג'אמוסים בצפון עמק החולה בשנת 724 לערך, בתיאורו של הצליין האנגלי וילבלד:

הם מגדלים שם בקר יוצא דופן: גבו ארוך, רגליו קצרות וקרניו עצומות. כולם בעלי גוון סגלגל. במקום זה יש ביצות עמוקות, וכאשר מגיע הקיץ והשמש מכה בחזקה וחושפת את הקרקע, הבקר הזה נע לעבר הביצות וטובל את כל גופו ורק ראשו מבצבץ.¹⁷

אם נקבל את העדות המייחסת את הבאת הג'אמוסים לצפון א־שאם לימי הח'ליף אלוליד בן עבד אלמלכ (705-715), הרי מתיאורו של וילבלד עולה שתוך פרק זמן קצר של כמה שנים ניתן היה לראות במקווי מים שונים בארץ־ישראל עדרי ג'אמוסים. מתיאור זה של הצליין האירופי ניתן ללמוד שמדובר במין בקר מיוחד שלא היה מוכר לו מארץ מוצאו. אפשר שתיאור הג'אמוסים מופיע אצלו בהרחבה גם משום שבמזרח הקרוב היה זה מין בקר חדש; ניתן לשער שכך הוסבר לו על ידי מורה הדרך שלו. עדות נוספת להימצאותם של הג'אמוסים בערי החוף הסוריות מובאת בספרי ביוגרפיות של אישים מוסלמים, דוגמת הפרק המתאר את קורות חייו של בֶּשֶׂר א־טבראני, מקדמוני השיח'ים הצופים.¹⁸ א־טבראני היה מתושבי טבריה ומכאן שמו, והיו שטענו שמוצאו מטבריסטאן.¹⁹ מכל מקום ידוע שהוא חי בא־שאם, ושהיו בבעלותו 400 ג'אמוסים, שערכם נאמד ב־1,000 דינרים. מאוחר יותר נגזל ממנו עדר הג'אמוסים בידי הביזנטים.

הג'אמוסים והמהפכה החקלאית בתקופה הערבית

מחקרים רבים הוכיחו שהשלטונות האמיים השקיעו הרבה בשיקום ערי החוף,²⁰ וטביעת חותמם ניכרת בעיקר ביישובים שבאזור בקעת הירדן והערבה. הם בנו באזור זה את 'ארמונות האמיים', ששימשו כפי הנראה מרכזי פיקוח שלטוניים על המערכות החקלאיות,²¹ על הקמת חוות חקלאיות ועל הפירת מערכות בארות השרשרת (פוגארות).²²

השליטים המוסלמים ניצלו את העובדה שבאימפריה הגדולה שתחת חסותם קיימות טכניקות בנייה וחקלאות שונות ומגוונות, ונהגו להעביר ממקום למקום ידע, בעלי מקצוע וכוח עבודה רב וזול. ידיעות על כך קיימות בעיקר מאזור עיראק, ששם יזם השלטון האמיי פעילויות חקלאיות נרחבות.²³ במסגרת

17 T. Tobler, *Descriptiones Terrae Sanctae*, Leipzig 1874, p. 27; J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusaders*, Jerusalem 1977, p. 128

18 ח'ליל אבן איבכ א־צפדי, כתאב אלואפי באלופיא, י, וייסבארן 1980, עמ' 159: אחמד אבן עבד אלה אלצפהאני, חלית אלאלויאל וטבקות אלצפייא, י, ביירות 1997, עמ' 135; אבן אלג'וזי, כתאב צפת אלצפיה, ד, חידר אבאר 1937, עמ' 210.

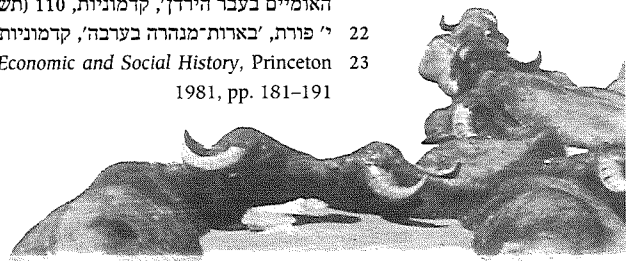
19 אלצפהאני ואבן אלג'וזי גרסו ששמו היה בשיר א־טברי, וראו בהערה הקודמת.

20 ע' אלעד, 'ערי החוף של ארץ־ישראל בתקופה הערבית (640-1099) על פי מקורות ערביים', קתדרה, 8 (תמוז תשל"ח), עמ' 156-163.

21 לסיכום ראו: ז' עמר, גידולי ארץ־ישראל בימי הביניים, ירושלים תש"ס, עמ' 45-46; מ' רוזן־איילון, 'הארמונות האומיים בעבר הירדן', קדמוניות, 110 (תשנ"ו), עמ' 119-125.

22 י' פורת, 'בארות־מנהרה בערבה', קדמוניות, כ (תשמ"ח), עמ' 106-114.

23 A.L. Udovitch (ed.), *The Islamic Middle East, 700-1900: Studies in Economic and Social History*, Princeton 1981, pp. 181-191

חבר קיבוץ עמיר
חורש בצמד
ג'אמוסים, קיץ
1940
(צילום: זולטן קלוגר)

זאת העבירו השליטים אוכלוסייה הודית (זוטים) ועבדים שחורים מאזור מזרח אפריקה (זנג').²⁴ אלו הביאו עמם גידולים וטכניקות חקלאיות חדשות. הדים לתהליך זה ניתן למצוא גם באזור ארץ-ישראל. על אחד ממפעלי המים שבנייתו מיוחסת לאחד מהשליטים האמיים נאמר במפורש במקור יהודי בן התקופה: 'ויביא רחוקים נכריות לחפור ולעשות נחל ולהעלות מי הירדן להשקות הארץ'.²⁵ ייתכן שמדובר במומחים ובבעלי מקצוע פרסים שהובאו לצורך חפירת בארות השרשרת. לגורם הפרסי ניתן לייחס את החדרת גידול קנה הסוכר מפרס למישור החוף ומשם לבקעת הירדן.²⁶ גורם נוסף שאולי היה קשור לגידול זה הוא העבדים השחורים (זנג').²⁷ ידוע על תושבים כהי עור ומקורזולי שיער שהיו באזור בקעת הירדן בתקופה הערבית הקדומה, ואולי היו אלו צאצאי העבדים שהובאו למקום על ידי האמיים.²⁸ על רקע זה מעניינת הערתו של וילבלד הנזכר לעיל, שבדרך נסיעתו לשומרון ליווה אותו אדם 'אתיופי' (במקור: aethiops).²⁹

אשר לג'אמוסים אשר הובאו על ידי השליטים האמיים לא-שאם, נאמר במפורש שהם נשלחו יחד עם מגדליהם הזוטים.³⁰ כאמור בהמות אלה הגיעו מפקיסטאן (סִנְד), דרך אזור עיראק.³¹ החדרת הג'אמוסים כענף חקלאי לא מוכר במזרח התיכון עולה בקנה אחד עם התהליך הכולל של הבאת גידולים חדשים

24 M.G. Morony, *Iraq after the Muslim Conquest*, Princeton 1984, pp. 93, 271-273

25 'נסתרות ר' שמעון בר יוחאי, א' ילינק (עורך), בית המדרש, ג, ירושלים תרצ"ח, עמ' 79.

26 עמר (לעיל, הערה 21), עמ' 303.

27 שם, עמ' 302.

28 שם, עמ' 47-46.

29 טובלר (לעיל, הערה 17), עמ' 39.

30 אלבלאדרי, מהדורת ליידן (לעיל, הערה 15), עמ' 168, 171.

31 בתלמוד בבלי, פסחים ק"ב ע"ב, נזכר שור שחור 'שעולה מן האגם' – שמא ניתן לראות בכך עדות להימצאותם של הג'אמוסים בביצות עיראק כבר לפני הכיבוש הערבי.

ג'אמוסים בעמק
החולה, 1937
(צילום: זולטן סלוגר)

לאזורנו בעקבות כיבושי האסלאם, ובאמצעות המקרה המיוחד של הג'אמוסים ניתן לשרטט את אחד מנתיבי התפוצה של אותם גידולים חדשים. עם הגידולים הללו, שמוצאם מאזור דרום-מזרח אסיה (בעיקר הודו), נמנים קנה הסוכר, הכותנה, פרות ההדר (תפוז ולימון), הבננה, החציל ועוד.³² עם זאת יש להעיר שגידולים חדשים אלה לא תפסו מקום מרכזי באופן יחסי בתרבות החקלאית; הם לא דחקו או החליפו את גידולי היסוד המסורתיים, שעליהם הייתה מושתתת כלכלת הקיום של הארץ בכל התקופות הקדומות, למעט שינויים מהותיים בענף הטקסטיל.³³ מאפיין משותף נוסף הוא שגידולם התרכזו בשוליים המזרחיים והמערביים של שדרת ההר המרכזית, אזורים שבהם ניכרת השפעתם של הכובשים הערבים. הדים לאותם גידולים חדשים שהובאו על ידי האמיים נזכרו גם אצל הרופא הירושלמי א-תמימי בן המאה העשירית.³⁴ בן זמנו של א-תמימי, ההיסטוריון והגאוגרף הנודע אלמקדסי (הירושלמי) מציין שאת דג הבָּנֵי הביאו האמיים אל ימת החולה מן העיר ואסט שבדרום עיראק.³⁵ מכול הבחינות הללו הג'אמוס הוא אפוא דוגמה אופיינית לגידול חדש במשק החי בארץ-ישראל אשר העשיר את מציאת הבהמות המבויתות נוסף על אלו שהיו קיימות מקדמת דנא.

32 A.M. Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World*, London & New York 1983, עמ' 334-336. (21), עמ' 336-334.

33 ז' עמר, "מהפכת הטקסטיל" בארץ-ישראל וסוריה בימי הביניים, קתורה, 87 (ניסן תשנ"ח), עמ' 37-60.

34 ז' עמר וז' סרי, ארץ-ישראל וסוריה על-פי תיאורו של אל-תמימי – רופא ירושלמי בן המאה העשירית, רמת-גן תשס"ד, עמ' 20-23.

35 אלמקדסי, אחסן א-תקאסים פי מערפת אלאקאלים, מהדורת De Goeje, לידן 1906, עמ' 162. בתרגום האנגלי: al-Muqaddasi, *The Best Divisions for Knowledge of the Regions*, trans. B.A. Collins, Reading 1994, p. 164 ובתרגום הצרפתי: al-Muqaddasi, *La Meilleure Répartition pour la Connaissance des Provinces*, trans. A. Miquel, Damas 1963, p. 221

ג'אמוסים בביצה
בעמק החולה, 1946
(צילום: זולטן קלוגר)

גידול הג'אמוסים בא-שאם בימי-הביניים

הסופר הערבי הנוודע אלמסעודי, בן המאה העשירית, שמתאוריו אנו למדים על תפוצת הג'אמוסים בעולם האסלאם, ציין שהם מרובים בערי הודו, סֶנְד וטבריסטאן, ושהם בעלי קרניים ארוכות מאוד. לרבריו הם נפוצים גם באזור עיראק, בערי אנטיוכיה ובערי החוף של א-שאם. על הג'אמוסים בערי החוף של א-שאם הוא מעיר שיש להם טבעת ברזל בחוטמם, כנראה לצורך קשירתם, מה שמעיד על ביותן של בהמות אלה.³⁶ ואכן עם הגעתם לארץ-ישראל הפכו הג'אמוסים לחלק בלתי נפרד מהחקלאות המקומית. אלמקדסי ציין לשבח בין מוצרי החקלאות של מחוז פלסטין כמאה העשירית את הלב הג'אמוסים (לֶבָן אלג'אמיס).³⁷ לרבריו הייתה קיסריה המקור לחלב הג'אמוסים.³⁸ אגב, על אחמד אבן טולון, שליט סוריה ומצרים, מסופר שכאשר הגיע בשנת 883 מטרוסוס לאנטיוכיה הגישו לו חלב ג'אמוסים, וכתוצאה משתייה מופרזת של חלב זה לקה בקלקול קיבה (תח'מה) ומת.³⁹

בתעודה צלבנית משנת 1166 נזכר כפר הג'אמוסים (Casale Bubalorum) בסמוך לאפיק נחל עדה (3 ק"מ מדרום-מזרח לבנימינה).⁴⁰ א-נוירי (1279–1332) תיאר בחיבורו האנציקלופדי את גידול הג'אמוסים

36 אלמסעודי, כתאב מרוג' א-דהב ומעארן אלג'והר, ג, מהדורת C. Barbier de Meynard, פריז 1861, עמ' 28–29.

37 אלמקדסי, אחסן א-תקאסים (לעיל, הערה 35), עמ' 181, בתרגום האנגלי (שם) עמ' 164, ובצרפתי (שם), עמ' 221.

38 שם, עמ' 174, לפי כ"י C; ובתרגום האנגלי: שם, עמ' 158; ובתרגום הצרפתי ליתא.

39 עמאר א-דין אסמאעיל אבן עלי אבו אלפראא, מח'תצר פי אח'באר אלכשר, ב, מצר 1325 להג'רה [1907], עמ' 53. בספרות נזכרים שני רופאים שטיפלו בשליט זה בשל שתיית חלב הג'אמוס, ראו: אבן אבי אציבעה, עיון אלאנבאא פי טבקאת אלאטבאא, בירות 1965, עמ' 541–542.

40 G. Bresc-Bautier, *La Cartulaire du Chapitre du Saint-Sépulcre de Jérusalem*, Paris 1984, pp. 271–272, n. 139

באזור ארץ-ישראל וסוריה (א-שאם):

הג'אמוסים בארץ א-שאם מצויים באג'ואר⁴¹ ובחופים ובמקומות החמים מרובי המים. משתמשים בהם להרישה, למשא למשיכת עגלות ולחלוב את חלבם [...] חלב הג'אמוס הוא מן הטעימים שבמיני החלב והשמנים ביותר. והרועים קוראים לכל נקבת ג'אמוס בשם שהיא מכירה; כאשר קוראים לה בו לחליכה היא נענית ובאה ועומדת כדי שיחלבוה.⁴²

בתעודות מנהל עות'מאניות מן המאה השש-עשרה נזכר מס על גידול ג'אמוסים ועל שחיטתם באזורים שונים בארץ, למשל עמק החולה, עכו, ביצות השרון ויפו.⁴³ כאמור בכל האזורים הללו ניתן היה לראות ג'אמוסים עד לעת החדשה, והיעלמותם מבתי הגידול המוצפים של הארץ משקפת במידה רבה את התמורות שחלו בנוף, בתרבות החומרית ובכלכלת הקיום הקדומה במאה השנים האחרונות.⁴⁴

סיכום

מן העדויות שבידינו נמצאנו למדים כי הג'אמוס הגיע לא-שאם ולכל המזרח התיכון (ומשם אף לכמה מארצות אירופה)⁴⁵ בעקבות כיבושי האסלאם בראשית המאה השמינית. אין בדברים אלה כדי לשלול לחלוטין את ההנחה שמין בקר זה היה ידוע בארץ-ישראל ובסביבותיה גם בתקופות קדומות יותר (כפי שניתן ללמוד ממסורות תרגום יהודיות שונות למקרא), אלא שהוא נעלם לזמן מה ושב והופיע בארצנו בימי הביניים. נסיים בהערה מן ההיבט הדתי היהודי. הג'אמוס נחשב לבהמה שיש לה כל סימני הטהרה ולפיכך היא כשרה למאכל.⁴⁶ יש עדויות רבות על אכילת בשר הג'אמוס בקהילות ישראל במהלך ההיסטוריה ועל המסחר שנעשה בעורו. עם היעלמותו של הג'אמוס מנוף הארץ מחד גיסא ומסל המזונות שלנו כיום מאידך גיסא – המסורות בדבר כשרותו הולכות ומיטשטשות וקיים חשש שעם הזמן הן תעבורנה מן העולם.⁴⁷

באזור זה גידלו עררי ג'אמוסים גם במאה התשע-עשרה, ראו: ו' גרן, תיאור ארץ-ישראל, ה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 236. לדעת ארליך שור הבר (Uri), המתואר אצל בורכהרד (בן המאה השלוש-עשרה) בין בעלי החיים השכיחים ביותר בארץ-ישראל, הוא הג'אמוס, ראו: מ' ארליך, 'ארץ-ישראל בסוף התקופה הצלבנית על פי תאורו של בורכהרד מהר ציון', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ד, עמ' 177-178, הערה 10.

41 הכוונה לעמקים שלאורך השבר הסורי-אפריקני.
 42 א-נורי (לעיל, הערה 12), עמ' 125.
 43 W.D. Hutteroth & K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen 1977, p. 72. מן התעודות המובאות שם עולה שמספר הג'אמוסים בארץ בתחילת התקופה העות'מאנית הגיע ל-13,906, ראו: שפרי עראף, מצאדיר אלאקתצאר אלפלטטיני מן אקדם אלפתראת אלא עאם 1948, תרשיחא 1997, עמ' 190-194; ב' לואיס, עלי היסטוריה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 95, 100, 138, 147-148. על המס המיוחד שהוטל על השחיטה היהודית בצפת ראו: שם, עמ' 118; ד' גרוסמן, הכפר הערבי ובנותיו, ירושלים תשנ"ד, עמ' 121, 148.

44 עראף (שם), עמ' 190-194.
 45 על התפשטות הג'אמוסים באירופה ראו: R. Hoffpauir, 'Water Buffalo', in: K.F. Kiple & K.C. Ornelas (eds.), *The Cambridge World History of Food*, Cambridge 2000, p. 589; L. White, 'Indic Elements in the Iconography of Petrarch's Trionfo Della Morte', *Speculum*, 49 (1974), p. 204.
 46 לכשרות הג'אמוס יוחד מאמר נפרד (מאת ז' עמר), והוא עתיד לראות אור בכתב-העת תחומין.
 47 ז' עמר, מסורת העוף, תל-אביב תשס"ד, עמ' 20-24.

